

УДК 343.222

О. В. Козаченко,

докт. юрид. наук, проф., голова
Миколаївського осередку ГО
«Всеукраїнська асоціація
кримінального права»

АРХІТЕКТОНІКА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ: КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА СТАДІЇ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті з урахуванням світоглядних та загальнотеоретичних засад розуміння кримінальної відповідальності, які були закладені світовою та українською філософською думкою, запропоновано визначення кримінальної відповідальності та одночасно виділені змістовні ознаки, які їй притаманні. На підставі розуміння реалізації кримінальної відповідальності як багатоаспектного та динамічного процесу виділені стадії та етапи її здійснення та проаналізовані їх змістові характеристики з урахуванням положень як кримінального, так і кримінального процесуального права.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, кримінально-правовий вплив, кримінально-правовий захід, кримінальна відповідальність, стадії реалізації кримінальної відповідальності.

Кримінальна відповідальність відіграла і, безсумнівно, буде відігравати важливу роль в архітектоніці кримінально-правового впливу. Серед різноманітних властивостей кримінальної відповідальності, які мають вагомое значення для усвідомлення цього правового явища та визначення його ролі, науковці спрямовують свою пізнавальну думку на дефініцію, стадії реалізації, зміст, сутність, форми, принципи, підстави та умови призначення тощо. Однак саме перші з двох зазначених характеристик набувають особливого значення в контексті вирішення поставленого перед дослідженням завдання: встановлення системних зв'язків в архітектоніці кримінально-правового впливу. Одна з таких характеристик має умовно статичну природу й уособлює зміст кримінальної відповідальності, відображений у її дефініції, та характеристика, яка має умовно динамічний характер і віддзеркалює поетапність реалізації кримінальної відповідальності.

Для обґрунтованого визначення поняття кримінальної відповідальності, яке здатне забезпечити сучасне розуміння найбільш поширеної форми

здійснення кримінального правого впливу, вважаємо за доцільне звернутися як до загальнометодологічного аспекту (рівня) розуміння кримінальної відповідальності, що дає можливість не тільки визначити світоглядні засади досліджуваного виду відповідальності, але й встановити підґрунтя для виділення кола ознак, притаманних кримінальній відповідальності, так і до внеску української кримінально-правової доктрини, який репрезентує національні досягнення у розв'язанні проблеми пошуку адекватних правових наслідків вчинення кримінального правопорушення.

Загальнометодологічні, загальнотеоретичні та світоглядні основи кримінальної відповідальності закладені в роботах багатьох дослідників, науковий доробок яких має фундаментальний, наднаціональний характер, серед яких слід вказати на праці Вольтера, Ч. Беккарія, Г. Гегеля, Р. Декарта, Е. Дюркгейма, І. Канта, А. Фейєрбаха та ін. Значний національний внесок у розбудову філософського осмислення відповідальності особи зробили представники української філософської думки, серед яких окремої уваги заслуговують праці Б. Кістяківського, П. Куліша, Г. Сковороди, П. Юркевича та інших мислителів. Багатоаспектному кримінально-правовому аналізу досліджуваний вид відповідальності був підданий у роботах багатьох представників української кримінально-правової науки як сучасності, так і минулого, серед яких окремо слід виділити Л. В. Багрій-Шахматова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, Л. С. Білогриць-Котляревського, В. М. Бурдіна, В. О. Глушкова, В. В. Голіну, Н. О. Гуторову, В. К. Грищука, Т. А. Денисову, О. О. Дудорова, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, І. П. Лановенка, С. Я. Лихову, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, В. О. Меркулову, Н. А. Мирошніченко, А. А. Музику, В. О. Навроцького, Н. А. Орловську, В. І. Осадчого, М. І. Панова, А. О. Пінаєва, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. П. Тихого, В. О. Тулякова, В. І. Тютюгіна, Є. В. Фесенка, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, П. В. Хряпінського, Н. М. Ярмиш. Навіть цей далеко не повний перелік науковців, які в процесі досліджень звертались до проблематики осмислення різ-

них аспектів кримінальної відповідальності, переконує, що сучасна українська кримінально-правова доктрина не тільки представлена різними напрямками досліджень, що позитивно впливає на її подальший розвиток, а й є самодостатньою в умовах глобалізації сучасного правового світу, що дозволяє як зберігати свою самобутність, так і створювати умови для використання новітніх прогресивних підходів, здатних забезпечити реалізацію принципу верховенства права¹.

Аналіз світоглядних засад кримінальної відповідальності дозволяє зробити висновок, що її змістовні та суттєві властивості не обмежуються виключно правовою природою і можуть перебувати в загальносоціальній, психофізіологічній, морально-етичній та інших площинах людського буття. Так, представники соціальної метафізики, яскравим представником яких вважається Вольтер², виходять з того, що відповідальність злочинця має супроводжуватися «власною трагедією», в основі якої – морально-етичні переживання. У свою чергу, Ч. Беккарія наполягав на активному використанні загальносоціальних оцінок як діяння, так і відповідальності за його вчинення в процесі вирішення питання про кримінальну відповідальність особи як акту реалізації наявної «верховної влади»³. Відповідно до встановленої дуалістичної природи права (право позитивне – «право як закон» та право природне – «право в собі») Г. Гегель визнавав, що кримінальна відповідальність не має абсолютного характеру, який дає можливість у всіх випадках вчинення злочину своїм застосуванням відновити соціальну справедливість, а вимагає використання відновлювальних процедур, зокрема у випадках порушення права на власність у процесі вчинення злочинного діяння, причому відшкодування шкоди не має індивідуально-позитивного характеру, а має загальносуспільне значення відновлення стану справедливості на макрорівні соціального буття:

---

¹ Більш детально: Козаченко О. В. Дефініція кримінальної відповідальності в умовах домінування принципу верховенства права. *Право і суспільство*. 2016. Вип. 4. С. 93–99.

² Вольтер М.-Ф. *Избранное*. Саранск, 1993. 393 с.

³ Беккариа Ч. О преступлении и наказании. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т.* Москва: Мысль, 1999. Том 3. С. 154–156.

«Правопорушення, яке торкається тільки зовнішнього буття або володіння, – це зло, завдання збитків щодо певного виду власності або майна; усунення порушення у формі завдання збитків здійснюється задля громадського задоволення у вигляді відшкодування настільки, наскільки таке можливе взагалі»⁴. Антропосоціологія Е. Дюркгейма⁵ орієнтує не тільки на правову оцінку вчиненого злочинного діяння та правових наслідків такої поведінки, а й указує на засади кореляції відповідальності залежно від рівня цивілізованості суспільства, в якому таке покарання застосовується.

Відмова від кримінальної відповідальності в її суто юридичній природі чітко проглядається і у філософському доробку представників української філософської думки. Так, Г. Сковорода, розбудовуючи свою світоглядну позицію на необхідності визнання існування двох рівнів культури – ідеального (символічний світ Біблії) і реального (макрокосм і мікрокосм), визначав⁶, що кримінальна відповідальність має супроводжуватись залученням злочинця до культурних надбань, тобто мати властивості енкультурації. Розвиваючи закладену Г. Сковородою концепцію, П. Юркевич констатував, що правова природа відповідальності здатна забезпечити тільки зовнішній вплив на людину, яка є доцентровою силою правових установлень, однак такий вплив, будучи позбавленим двох необхідних умов для досягнення гармонії, а саме – справедливості і любові, не відповідає умовам формування «громадської совісті»⁷.

Реферативний огляд світоглядних концепцій переконує в тому, що ознаки та властивості кримінальної відповідальності не обмежуються виключно правовою природою та одночасно характеризуються соціальними, антропологічними та іншими проявами людського буття. Відповідно, дослі-

---

⁴ Гегель Георг. Основи філософії права, або природне право і державознавство / переклад з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. С. 95.

⁵ Дюркгейм Э. Два закона эволюции уголовного наказания. Москва, 1991. С. 23–34.

⁶ Сковорода Г. Алфавіт, або буквар світу: твори у 2-х томах. Київ, 1994. Том 1. С. 129–145.

⁷ Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини / упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук. Київ: КМ Academia, Університетське видавництво «Пульсар», 1999. С. 53–54.

дження кримінальної відповідальності як самостійної правової цінності, що має важливе інструментальне значення в процесі забезпечення правопорядку, неможливе без усвідомлення того факту, що не тільки кримінальна відповідальність має складний системний характер, але й сама виступає елементом структури вищого порядку. Зокрема, слід вважати доведеним висновок про те, що кримінальна відповідальність є видом юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, є складовою частиною й різновидом соціальної відповідальності. Їхнє співвідношення відповідає філософським категоріям діалектичної взаємодії «загальне», «особливе», «одиничне», що й визначає їхній взаємозв'язок та взаємообумовленість. Таким чином, діалектичні принципи побудови пізнавальної думки орієнтують на дослідження кримінальної відповідальності не тільки в контексті її внутрішньої розбудови, але й співвідношення як з юридичною (особливий рівень), так і соціальною (загальний рівень) відповідальністю, що закладає засади специфічної архітекτονіки кримінальної відповідальності.

Соціальна відповідальність, включаючи в себе і правові аспекти, залишається в цілому неправовою. Мораль, звичаї, релігійні встановлення, корпоративні норми, право перебувають у взаємозв'язку й розвитку, але норми кожної з указаних соціальних реалій відносно самостійні. У результаті цього в рамках соціальної відповідальності формуються особливі соціальні явища, яким піддається особа, що порушила певний вид соціальних норм. Соціальну відповідальність слід розглядати як форму взаємозв'язку між людиною, суспільством і державою в процесі створення належних умов для існування кожного з указаних суб'єктів.

Традиційно в соціальній відповідальності виділяється два аспекти. Перший аспект проявляється в примусовому впливі на порушника або особу, яка ігнорує обов'язковість виконання соціальних приписів з метою повернення поведінки такої особи в межі, визначені соціальними нормами. Другий аспект полягає в обов'язку порушника переживати, зазнавати такого впливу.

Соціальна відповідальність характеризується низкою ознак і властивостей, які й визначають її природу: по-перше, основні положення соціальної відповідальності базуються на соціальних нормах, серед яких виділяються норми моралі, корпоративні норми, звичаї, традиції, релігійні й інші норми, які регулюють взаємини між людьми в соціальних структурах; по-друге, соціальна відповідальність визначає взаємовідношення між особою, суспільством та державою таким чином, що встановлює окремі обмеження у взаєминах один із одним, формуючи при цьому певний стан урегульованості соціальних відносин; по-третє, соціальна відповідальність допускає використання примусу з метою відновлення порушених соціальних приписів, викладених у соціальних нормах; по-четверте, соціальна відповідальність супроводжується обов'язком особи, яка допустила у своїй поведінці порушення соціальних еталонів поведінки, пережити певні позбавлення морального, громадського, релігійного, правого характеру.

У свою чергу, юридична відповідальність є одним із різновидів соціальної відповідальності, яка набуває прояв у різних формах життєдіяльності й поведінки людини. Поняття юридичної відповідальності в загальному значенні містить у собі декілька різних за змістом характеристик, сенсів. Однак, за своєю сутністю юридична відповідальність укладається в обов'язок деліктоздатної особи виконати певного роду вимоги, пред'явлені до неї суспільством або державою.

У загальнотеоретичній юриспруденції юридичну відповідальність прийнято розглядати в позитивно-перспективному й негативно-ретроспективному аспектах. У позитивно-перспективному значенні відповідальність проявляється у почутті обов'язку, піклуванні за справу (відповідальність людини, відповідальне виконання завдання й т. п.) У цьому контексті під позитивною відповідальністю розуміють сумлінне, свідоме виконання особою покладених на неї обов'язків. Особливість зазначеного виду соціальної відповідальності полягає в тому, що вона пов'язана із суспільно корис-

ною й правомірною поведінкою, свідомим виконанням обов'язків, покладених на індивіда нормами права. Поряд із позитивним аспектом відповідальності має негативно-ретроспективне значення, тобто переживання особою певних негативних наслідків за допущену нею неправомірну поведінку. Зазначений вид відповідальності називається ретроспективним, тобто настає за поведінку, що відхиляється від допустимої і вже мала місце раніше, та характеризується переживанням особою певних негативних, несприятливих для її фізичного або соціального існування наслідків.

У теорії права висловлюється достатньо слушна позиція стосовно термінологічного розмежування позитивної та негативної відповідальності, відповідно до якої перша характеризується як правова, а друга – як юридична. Такий підхід має право на існування тільки за однієї умови, що при його застосуванні позитивна та негативна відповідальності не будуть розглядатися як самостійні, не поєднані між собою правові реалії. Думається, що юридична відповідальність за своєю природою має бінарний (подвійний) характер, тобто складається з двох взаємопов'язаних і утворюючих єдине ціле елементів⁸.

На підставі викладеного можна зробити висновок про змістовні ознаки юридичної відповідальності, серед яких вирізняються такі.

По-перше, юридична відповідальність є актом примусу з правовим (визначеністю в нормах права) і державно-владним характером. Особливістю такого виду відповідальності є державно-правовий характер примусу особи, що вчинила делікт, а рівно урегульованість юридичної відповідальності (підстави, умови, порядок, наслідки тощо) нормами права. Зміст юридичної відповідальності закладається в правових нормах, які передбачають певні вимоги до правомірної поведінки та різні наслідки негативного характеру за невиконання покладених обов'язків.

---

⁸ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю .Н. Оборотова. Одесса: Феникс, 2011. С. 296.

По-друге, правовий примус проявляється в обмеженні або позбавленні певних прав або в покладенні на особу додаткових обов'язків, які б не застосовувалися, якщо б особа вела себе правомірно і не вчинила правопорушення. У загальнотеоретичній юриспруденції традиційно різноманітні форми правового примусу, який застосовується при реалізації юридичної відповідальності, прийнято називати позбавленнями, через які і проявляється сутність юридичної відповідальності.

По-третє, підставою для застосування юридичної відповідальності є вчинення деліктоздатною особою протиправного діяння (дії або бездіяльності), яке визнається правопорушенням, і за вчинення якого законом передбачається застосування відповідного виду юридичної відповідальності. Відсутність в дії особи всіх ознак складу правопорушення виключає можливість застосування юридичної відповідальності, а у випадку, коли законодавством передбачається застосування примусових правових заходів (примусове лікування в кримінальному праві, адміністративно-профілактичні заходи, реституційно-компенсаційні цивільно-правові заходи тощо) вони не можуть розглядатися як форми реалізації юридичної відповідальності.

По-четверте, притягнення до юридичної відповідальності та її реалізація мають здійснюватися в установленому законом порядку, з дотриманням усіх вимог, передбачених нормативно-правовими приписами. Процес реалізації цього виду відповідальності пов'язаний із винесенням державним органом акта застосування норми права (правозастосовного акта), відповідно до якого відповідальність втілюється в життя, тобто реалізується. Особлива процесуальна форма (процедура) реалізації юридичної відповідальності є гарантією об'єктивного розгляду факту вчинення правопорушення та його належної оцінки.

З урахуванням багатоаспектної природи відповідальності особи за антисоціальну поведінку, слід констатувати: кримінальна відповідальність, виступаючи самостійним видом відповідальності, одночасно є елементом соці-

альної й юридичної відповідальності. Будучи їх складовою частиною, кримінальна відповідальність відтворює основні ознаки як соціальної, так і юридичної відповідальності. У той же час кримінальна відповідальність має власні, специфічні особливості здійснення правового впливу, які дають можливість відмежувати її від конституційної, адміністративної, процесуальної, цивільно-правової та інших видів юридичної відповідальності.

Необхідно відзначити, що дискусії щодо змісту поняття кримінальної відповідальності в науці кримінального права тривають не одну сотню років, у результаті чого склалася значна кількість концепцій, які, розглядаючи кримінальну відповідальність із різних позицій, пропонують особливі трактування її властивостей та змістових ознак. Всі підходи до розуміння кримінальної відповідальності можна умовно поділити на два види. Прибічники однієї концептуальної моделі кримінальної відповідальності пропонують як базове положення для визначення досліджуваного виду відповідальності приймати зовнішню форму її існування, натомість апологети іншої концепції визначають кримінальну відповідальність через виділення окремої змістової ознаки як домінантної характеристики, притаманної кримінальній відповідальності.

Розглянемо декілька наукових концепцій, які базуються на виділенні форм існування кримінальної відповідальності, що набули поширення в українській кримінально-правовій доктрині.

Кримінальна відповідальність як реалізація санкції. Позиція прибічників цієї концепції полягає в тому, що кримінальну відповідальність слід розглядати виключно через призму зовнішньої форми її нормативного закріплення – кримінально-правову санкцію. Таку концепцію справедливо вважати нормативною, оскільки її ядром виступає норма права, а точніше один із її елементів – санкція. Окремим науковим напрямом в межах зазначеної концепції є погляд на *кримінальну відповідальність як покарання*. Основні положення цього наукового підходу зводяться до того, що сутність кримінальної відпо-

відальності, її визначальна ознака полягає в карі правопорушника. Опоненти наведеної позиції приводять досить багато аргументів, що вказують на її неспроможність. Зокрема підкреслюється, що таке розуміння кримінальної відповідальності не забезпечує принцип соціальної справедливості в сучасному його розумінні, а гарантує реалізацію принципу таліону – «око за око, зуб за зуб»⁹. Поряд із позитивною й достатньо аргументованою критикою слід наголосити, що зазначена модель розуміння кримінальної відповідальності відіграла позитивну роль у становленні сучасного кримінального закону, оскільки на початковому етапі його формування існувала нагальна потреба подолання таких негативних соціальних реакцій на вчинення злочину, як кровна помста. Витіснення неконтрольованого, а тому і необмеженого, соціального самозахисту із суспільних відносин стало можливим тільки за умови визначення покарання, яке призначається державою через свої спеціальні органи як єдиної можливої реакції на вчинення злочину. Таким чином, розуміння відповідальності як покарання дало можливість зафіксувати й чітко визначити характер та межі кримінально-правового впливу на правопорушника, що повністю виключало волюнтаризм. Саме з існуванням аналізованої моделі пов'язується формування принципу невідворотності кримінального покарання, який в умовах сьогодення має розглядатися як такий, що підлягає корегуванню.

Аналізуючи зазначену концепцію, слід зробити висновок, що санкція і відповідальність є близькими, але не тотожними поняттями, оскільки не будь-яка санкція містить вказівку на кримінальну відповідальність (так, професор Н. А. Орловська, осучаснюючи досліджувану концепцію, вказує на існування як заохочувальних санкцій, так і санкцій норм Загальної частини кримінального закону, які передбачають застосування примусових заходів

---

⁹ Більш детально: Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Культуро-антропологічний вимір справедливості кримінально-правового впливу: світові здобутки та національні надбання. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада: монографія* / за заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса: Гельветика, 2015. С. 120–135.

виховного характеру¹⁰), і не завжди кримінальна відповідальність зводиться тільки до реалізації санкції за вчинення кримінального правопорушення (наприклад, у процесі застосування кримінального права можлива ситуація, коли особа визнається винною у вчиненні злочину (засуджується), але покарання їй не призначається, тим самим кримінальна відповідальність на особу покладається, а санкція правової норми не застосовується).

Кримінальна відповідальність як обов'язок перетерпіти певні позбавлення. Така концепція базується на твердженні її прибічників, що кримінальна відповідальність укладається в обов'язок особи перетерпіти певні позбавлення (обмеження) державно-владного характеру, передбачені законом за вчинений злочин. На підставі цього підходу очевидним є висновок про те, що оскільки відповідальність зводиться до обов'язку, а останній є об'єктивним атрибутом кримінальних правовідносин, то й кримінальна відповідальність набуває оформлення у правовідносинах. Відповідно, окремим різновидом цієї концепції може розглядатися розуміння *кримінальної відповідальності як особливого виду правовідносин*. Прибічники такого підходу (Л. В. Багрій-Шахматов¹¹, Ю. В. Баулін¹²) у своїх особистих дослідженнях наголошують, що змістом кримінальної відповідальності виступають врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини (кримінальні правовідносини), які реалізуються через систему як власне кримінально-правових, так і кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих відносин. Тобто це правовідносини, що виникають із моменту вчинення злочину і в межах яких держава набуває легальне право обмежувати права і свободи правопорушника з метою забезпечення реалізації необхідного кримінально-правового впливу.

---

¹⁰ Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций. Одесса: Юрид. лит., 2011. С. 600.

¹¹ Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Одесса: Дизайн и полиграфия, 2000. С. 29–40.

¹² Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 19.

Кримінальна відповідальність – примусовий кримінально-правовий захід. Представники такого підходу (зокрема, професор В. І. Осадчий¹³), виходять із того, що кримінальною відповідальністю називається застосування до осіб, що вчинили правопорушення, передбачених законом примусових заходів у встановленому для цього процесуальному порядку.

Натомість представники іншої концептуальної моделі виводять визначення кримінальної відповідальності з основних ознак останньої, до яких відносять, наприклад, *обмеження прав і свобод особи* (зокрема, професори Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.¹⁴ пропонують характеризувати кримінальну відповідальність як передбачене КК обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави); *обов'язок відзвітувати перед державою* (наприклад, професор П. Л. Фріс¹⁵ наполягає на розумінні кримінальної відповідальності як «покладеного на особу державою або суспільством чи прийнятий на себе особою самостійно обов'язку при порушенні кримінально-правових норм дати відповідь за свою поведінку... і прийняти примусові заходи (покарання), адекватні ступеню суспільної небезпечності вчиненого злочинного»); *державний осуд та публічне засудження* (зокрема, Т. П. Жаровська та О. І. Ющик¹⁶ пропонують під кримінальною відповідальністю розуміти вимушене зазнання особою, яка вчинила злочин, осуду, а також передбачених у КК України обмежень особистого, майнового або морального характеру) тощо.

Проаналізувавши обидві концептуальні моделі розуміння кримінальної відповідальності, можна зробити висновок, що кожна з них не тільки має

---

¹³ Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 56–74.

¹⁴ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація; 4-е вид., перероб. і доповн. Київ: Право, 2010. С. 28.

¹⁵ Фріс П. Л. Кримінальне право. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Атіка, 2004. С. 49.

¹⁶ Жаровська Т. П., Ющик О. І. Кримінальне право України (Загальна частина): навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 41.

право на існування та не відзначається антагоністичним характером, але їх можна об'єднати в одній дефініції інтегративного розуміння кримінальної відповідальності.

Так, під кримінальною відповідальністю слід розуміти сукупність кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу, які застосовуються державою на підставі закону з метою забезпечення виконання особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, обов'язку перетерпіти передбачені законом обмеження прав і свобод.

На підставі запропонованого визначення кримінальної відповідальності можна виділити такі її ознаки.

1. Кримінальна відповідальність являє собою *систему (взаємопов'язану сукупність) кримінально-правових заходів*. Таким чином, кримінально-правовий захід виступає базовою формою, субстратом кримінальної відповідальності. Кримінально-правовий захід – це система прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну поведінку, які застосовуються на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства¹⁷. Відповідно, будь-який кримінально-правовий захід уособлює збалансування закладеного в ньому примусового та заохочувального потенціалу шляхом поєднання прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу. Домінування того або іншого способу правового впливу (примус або заохочення) створює підстави для виділення в межах кримінальної відповідальності примусових (покарання, судимість) або заохочувальних (звільнення від призначення покарання, звільнення від відбування покарання) кримінально-правових заходів.

---

¹⁷ Більш детально: Козаченко О. В. Архітекtonіка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісн. асоц. кримінал. права України*. 2017. Вип. 1(8). С. 22–40.

2. Кримінальна відповідальність реалізується в межах *публічних правовідносин*, обов'язковим суб'єктом яких виступає держава в особі уповноважених органів та посадових осіб. Відповідна ознака кримінальної відповідальності не заперечується й у випадку, коли кримінальна відповідальність встановлюється на засадах угоди про визнання винуватості або угоди про примирення (Глава 35 КПК України), оскільки укладена угода підлягає затвердженню судом і тільки після цього забезпечується трансформування її (угоди) змісту у вирок.

3. Суттєвою ознакою кримінальної відповідальності є *позбавлення*, яке реалізується через обов'язок особи, що вчинила кримінальне правопорушення, перетерпіти передбачені кримінальним законом обмеження прав і свобод. При всій різноманітності обмежень їх можна класифікувати на: по-перше, обмеження фізичної свободи особи (можливість вільного обрання місця проживання, вільного переміщення тощо); по-друге, майнових прав (конфіскація майна, яке перебуває у власності особи, до якої застосовується покарання, штрафні санкції тощо), по-третє, певної соціальної ролі (заборона обіймати певні посади або займатися певною діяльністю тощо).

4. Характер та обсяг обмежень встановлюється *кримінальним законом*. При цьому виникнення та існування кримінальної відповідальності пов'язується з реалізацією охоронних кримінально-правових норм. У їх диспозиціях визначено склади злочинів, а в санкціях – характер та розмір обмежень, що можуть бути покладені на особу, яка своєю поведінкою вчинила відповідне кримінальне правопорушення. Саме з урахуванням цієї ознаки основне джерело кримінального права отримало свою сучасну назву – закон про кримінальну відповідальність.

5. Кримінальна відповідальність обумовлюється виключно *вчиненням особою кримінального правопорушення*. Відповідно, кримінальна відповідальність не може застосовуватися до осіб, які вчинили правомірні дії або дії, що хоча й визнаються протиправними (адміністративне, дисциплінарне, про-

цесуальне правопорушення, цивільно-правовий делікт), але не віднесені законом до кримінальних правопорушень. Не застосовується кримінальна відповідальність до особи й у випадку, коли у вчиненому діянні мають місце формальні ознаки кримінального правопорушення, але у зв'язку з прямою вказівкою закону (обставини, що виключають злочинність (Розділ VIII Загальної частини КК України), малозначність діяння (ч. 2 ст. 11 КК України)) кримінальна відповідальність виключається. Досліджувана ознака вже адаптована до можливості доповнення кримінального закону положеннями про кримінальні проступки як діяння, що детермінують застосування кримінальної відповідальності, але не є злочинними¹⁸.

б. Передбачається *спеціальний порядок притягнення до кримінальної відповідальності та її подальшої реалізації*, який визначається положеннями Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України.

Виділені ознаки кримінальної відповідальності перебувають у єдності зі змістовними характеристиками як соціальної, так і юридичної відповідальності, утворюючи з останніми особливий режим соціально-правового впливу.

Якщо дефініція репрезентує кримінальну відповідальність в її статичному вимірі, то динамічною характеристикою кримінальної відповідальності традиційно вважається її реалізація. Використання положень про кримінальну відповідальність щодо конкретного випадку вчинення кримінального правопорушення (реалізація кримінальної відповідальності) є складним динамічним процесом, при якому складність його здійснення ототожнюється з багатоаспектністю форм застосування цього виду відповідальності, які стануть предметом дослідження в наступних публікаціях, а динамічність віддзеркалюється в стадіях реалізації кримінальної відповідальності.

В умовах розвитку сучасного українського кримінального та кримінального процесуального права можна вести мову про існування чотирьох ста-

---

¹⁸ Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві: монографія / авт. кол.: В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцан та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса: Юрид. літ., 2012. С. 109–111.

дій реалізації кримінальної відповідальності, що являють собою відносно самостійні, але взаємозалежні частини притягнення особи до кримінальної відповідальності й характеризуються безпосередніми завданнями, похідними від загальних завдань кримінального права.

Перша стадія – *виникнення кримінальної відповідальності* – пов’язується з моментом вчинення деліктоздатною особою кримінального правопорушення (закінчене правопорушення) або вчиненням діянь, які визначені законом як такі, що мають ознаки приготування або замаху на вчинення кримінального правопорушення (незакінчене правопорушення), за умови, що для такої ситуації не передбачаються спеціальні обмеження щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності. Так, відповідно до ч. 2 ст. 14 КК України готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності, а тому вчинення відповідних дій не створює умови для виникнення кримінальної відповідальності. Вчинення кримінального правопорушення розглядається як момент виникнення кримінальної відповідальності на підставі того, що саме з цього моменту виникає об’єктивний обов’язок особи перетерпіти обмеження прав і свобод (позбавлення), при цьому обсяги і характер таких обмежень визначаються на більш пізніх стадіях реалізації кримінальної відповідальності. У межах цієї стадії виконується значна кількість процесуальних дій (проведення слідчих (розшукових), організаційних та інших дій, зокрема внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань), застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження, які хоча і містять ознаки примусу, однак не можуть розглядатися як форми реалізації кримінальної відповідальності. Такий висновок обґрунтовується різними підставами, цілями, завданнями застосування положень матеріального (кримінального) та процесуального (кримінального процесуального) права. Зокрема, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, навіть тих, які належать до запобіжних заходів, мають за мету не обмежити права і свободи правопорушника, а створити під-

стави для ефективного здійснення кримінального провадження і забезпечення можливості виконання особою покладених на неї процесуальних обов'язків. І хоча в процесі визначення остаточного покарання щодо особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, суд зараховує час застосування таких запобіжних заходів, як тримання під вартою та затримання, до строку позбавлення волі (ч. 5 ст. 72 КК України), однак це положення не дає підстав для визнання за вказаними кримінальними процесуальними заходами кримінально-правового значення. Таким чином, на першій стадії своєї реалізації кримінальна відповідальність не набуває чітких форм примусового впливу, а тільки створюється підґрунтя для його подальшого здійснення у формі встановлення і доведення факту вчинення кримінального правопорушення певною особою.

Друга стадія – *притягнення до кримінальної відповідальності* (початок реалізації кримінальної відповідальності) – пов'язується із моментом повідомлення особі про підозру у вчиненні нею кримінального правопорушення. Нормативні засади цієї стадії реалізації кримінальної відповідальності набули закріплення в процесуальному законодавстві (п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України). Відповідне положення вимагає свого уточнення з урахуванням того, що в ч. 1 ст. 276 КПК України законодавець встановлює три випадки обов'язкового повідомлення про підозру – затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення (п. 1); обрання до особи одного з передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України запобіжних заходів (п. 2); наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (п. 3). З указаних підстав тільки остання безпосередньо стосується порядку притягнення особи до кримінальної відповідальності, оскільки вона базується на зібранні достатніх доказів причетності особи до вчинення кримінального правопорушення. У той же час у ст. 277 КПК України регулюється порядок укладення письмового повідомлення про підозру, зі змісту якого можна зробити висно-

вок, що цей порядок стосується виключно висновку про достатність доказів обґрунтованої підозри особи. Таким чином, друга стадія кримінальної відповідальності має пов'язуватися не з усіма випадками повідомлення про підозру, а тільки з *письмовим повідомленням особи про підозру*. Притягнення особи до відповідальності характеризується чітким визначенням кола діянь, які ставляться у вину особі, набуття цією особою статусу підозрюваного й як результат – отримання широких можливостей щодо участі в процесі доказування в якості сторони захисту та реалізації з цього моменту належного права на захист. При цьому ані письмове повідомлення про підозру, ані складання обвинувального акта не можуть розглядатися як форми реалізації кримінальної відповідальності, а виступають виключно засобами процесуального забезпечення обґрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності.

На перших двох стадіях реалізації кримінальна відповідальність існує у формі так званої «потенційної» кримінальної відповідальності, яка передбачена законом (кримінальним та кримінальним процесуальним), однак ще не персоніфікована.

Третя стадія – *безпосередня реалізація кримінальної відповідальності* – пов'язується з моментом набрання законної сили обвинувальним вироком суду, в якому здійснюється індивідуалізація кримінальної відповідальності з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних характеристик як діяння, так і особи, яка його вчинила. На цій стадії кримінальна відповідальність набуває ознак конкретизованої відповідальності, тому що нормативно встановлені обмеження прав і свобод правопорушника отримують визначені вид та міру таких обмежень. Реалізація примусової кримінальної відповідальності здійснюється в певних кримінально-правових формах, що одночасно дає можливість розглядати їх як етапи реалізації кримінальної відповідальності «по горизонталі». Така можливість продиктована тим, що кожний наступний етап реалізації примусової відповідальності пов'язаний із попереднім, утворюючи тим самим систему кримінально-правових заходів впливу, до якої належать:

засудження особи; призначення особі покарання; судимість. При цьому призначення особі покарання неможливо без засудження особи, у свою чергу, судимість не існує без засудження особи і призначення їй виду та міри покарання в межах, встановлених законом. Відповідно, засудження особи не обов'язково супроводжується призначенням покарання та застосуванням обмежень, притаманних судимості, що свідчить про відносно самостійний характер засудження як особливого виду заходу кримінальної відповідальності.

Четверта стадія – *закінчення кримінальної відповідальності* – пов'язується з моментом погашення або зняття судимості, після настання якого до особи не можуть застосовуватися заходи примусової кримінальної відповідальності, оскільки припиняється обов'язок особи перетерпіти передбачені законом обмеження прав і свобод у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення.

Усі зазначені стадії реалізації кримінальної відповідальності стосуються тільки тих заходів, які мають примусовий характер. Що ж до заохочувальних заходів реалізації кримінальної відповідальності, то їх динамічна особливість полягає в тому, що вони застосовуються виключно в процесі здійснення безпосередньої реалізації кримінальної відповідальності (третя стадія реалізації кримінальної відповідальності), оскільки вони пов'язуються зі звільненням від можливого або подальшого переживання покладених на винну особу обмежень. У свою чергу, звільнення трансформується в три основні заходи (форми) заохочувального впливу при реалізації кримінальної відповідальності: звільнення від призначення покарання, звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання, які потребують свого самостійного дослідження.

Список використаних джерел

1. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Одесса: Дизайн и полиграфия, 2000. 56 с.

2. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
3. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т.* Москва: Мысль, 1999. Том 3. 454 с.
4. Вольтер М.-Ф. Избранное. Саранск, 1993. 393 с.
5. Гегель Георг. Основы философии права, або природне право і державознавство / переклад з німецької Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
6. Дюркгейм Э. Два закона эволюции уголовного наказания. Москва, 1991. 284 с.
7. Жаровська Т. П., Ющик О. І. Кримінальне право України (Загальна частина): навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 304 с.
8. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісн. асоц. кримінал. права України*. 2017. Вип. 1(8). С. 22–40.
9. Козаченко О. В. Дефініція кримінальної відповідальності в умовах домінування принципу верховенства права. *Право і суспільство*. 2016. Вип. 4. С. 93–99.
10. Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Культуро-антропологічний вимір справедливості кримінально-правового впливу: світові здобутки та національні надбання. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада: монографія* / за заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса: Гельветика, 2015. С. 120–135.
11. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація; 4-є вид., перероб. і доповн. Київ: Право, 2010. 456 с.
12. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві: монографія / авт. кол.: В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса: Юрид. літ., 2012. 424 с.
13. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одеса: Феникс, 2011. 436 с.
14. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций. Одесса: Юрид. лит., 2011. 624 с.
15. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: монографія. Київ: Атіка, 2004. 336 с.
16. Сковорода Г. Алфавіт, або буквар світу: твори у 2-х томах. Київ, 1994. Том 1. 354 с.
17. Фріс П. Л. Кримінальне право. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Атіка, 2004. 488 с.
18. Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини / упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук. Київ: КМ Academia, Університетське видавництво «Пульсар», 1999. 332 с.

Козаченко А. В. Архитектоника уголовно-правового воздействия: уголовная ответственность и стадии ее реализации

В статье с учетом мировоззренческих и общетеоретических основ понимания уголовной ответственности, которые были заложены мировой и украинской философской мыслью, предложено определение уголовной ответственности и одновременно выделены содержательные признаки, которые ей присущи. На основе понимания реализации уголовной ответственности как многоаспектного и динамичного процесса выделены стадии и этапы ее осуществления и проанализированы их содержательные характеристики с учетом положений как уголовного, так и уголовного процессуального права. Предложены пути улучшения качества законотворчества в данной сфере.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, уголовно-правовое воздействие, уголовно-правовая мера, уголовная ответственность, стадии реализации уголовной ответственности.

Kozachenko O. V. The architectonics of criminal law influence: criminal liability and its implementation phases

According to the world outlook and general theoretical basis of the criminal liability understanding which were laid by world and Ukrainian philosophical thought, the definition of criminal liability has been proposed and simultaneously the meaningful signs have been distinguished in the article. In accordance with understanding of criminal liability implementation as multifold and dynamic process, the phases and stages of its realization were distinguished and their meaningful characteristics were analyzed taking into account the regulations of criminal and procedural criminal law.

Key words: social responsibility, legal liability, criminal law influence, penal measure, criminal liability, phases of criminal liability implementation.